

Petr Mezihorák

Immanuel Wallerstein, Randall Collins, Michael Mann, Georgi Derluguan, Craig Calhoun: *Má kapitalismus budoucnost?*

Praha: Sociologické nakladatelství. 2016. 258 s.
ISBN 978-80-7419-235-7

Obavy z dosažení limitů rozvoje lidské společnosti se v intelektuálním prostředí západního okruhu vrací pravidelně. Autoři recenzované knihy však ve společném úvodu píší, že během takřka třiceti let od konce studené války „vyšly diskuse o možné budoucnosti světa a zejména vyhlídkách kapitalismu z módy, ba začaly působit trapně” (str. 11). Domnívám se, že už v roce 2013, kdy byla kniha vydána v originále, nebylo takové tvrzení úplně zřejmé. Je ale pravdou, že v roce 2017 se v západním světě diskutuje o budoucnosti kapitalismu mnohem více. Zajímavá je skutečnost, že k diskusím a pochybnostem o budoucí podobě kapitalismu vedou vedle ekologických a ekonomických důvodů také čím dál silněji i politické příčiny. Ačkoliv se Evropské unii i Spojeným státům americkým daří ekonomicky lépe než v roce 2013, Brexit nebo protekcionistická agenda nového amerického prezidenta Donalda Trumpa přitáhly pozornost, byť stále ještě velmi nedostatečnou, ke komplexním sociálním a psychologickým dopadům globalizovaného kapitalismu, zejména k souvislostem jeho úspěšného (nikoliv neúspěšného) rozvoje s nacionalismem, xenofobií nebo rasismem. Úzkost z produktivních schopností lidstva tak nabývá nových, či spíše staronových dimenzí (lze zmínit práci Karla Polanyiho nebo Frankfurtské školy), které byly bohužel několik desetiletí přehlíženy.

Neoklasická ekonomie se svým matematizovaným aparátem individuální racionality neřeší vztahy mimoekonomické povahy ani uvnitř ekonomického systému, ani vně něj – vzhledem k širšímu ekosystému, v němž se nachází. Funguje tedy stejně jako jakákoliv jiná technologie. Nahrazuje či dokonce vytváří, spíše než napodobuje lidské chování. Můžeme ji přirovnat ke golemovi; ten je sice stvořen lidskou rukou, ale slovy sociologů vědy a technologií má vlastní agenci (Collins a Pinch 1993). Nejen že taková technologie není zcela pod naší kontrolou, ale ani nejsme schopni odhadnout její moc.

Na rozdíl od jiných technologií, například bio-technologií, je ekonomie stále ještě relativně málo podrobována hlubší, natož etické kritice, a to přes její obrovský vliv na chod světa. Nekonečný růst je v takovém rámci možný a neproblematický; dalo by se říci, že je natolik možný, nakolik jsou nekonečné tvůrčí schopnosti individuálního lidského mozku. Idea nekonečna je zachytitelná pouze logicky, běžným rozumem ji nejsme schopni pojmut. Může být ale formální logika mírou, jíž se jako lidé vztahujeme k okolnímu světu? Autoři všech pěti příspěvků odpovídají, že ne. Takto abstraktní vidění světa totiž vede nejen ke zkreslujícímu pohledu na ekonomické chování, ale i k naprostému nedostatku představivosti,

a co hůř, nemožnosti a nakonec nechuti zamýšlet se nad budoucností. Přesto tato dichotomie nekonečnosti a konečnosti může posloužit jako obecný rámec prvního přiblížení textů.

Zatímco Immanuel Wallerstein a Randall Collins tvrdí, že kapitalismus má jisté vnitřní limity, takže jeho tvořivost není nevyčerpatelná, a proto musí z těchto ekonomických důvodů dojít k jeho zániku někdy v polovině 21. století, Michael Mann a Craig Calhoun jsou k tvořivým schopnostem kapitalistického systému smířlivější. Jeho nekonečné schopnosti vlastní transformace ovšem staví hranice v podobě ekologických bariér. K nárazu do nich může dojít ještě o několik desetiletí dříve. Předpoklad, který naopak všechny čtyři příspěvky sdílejí, je relativní autonomie politiky. Na jednu stranu se ekonomický vývoj do politického systému výrazně promítá. Jeho nepředvídatelnost a orientace na krátkodobost vedou prostřednictvím hledání ontologických jistot, které je všeobecně a nešťastně nazýváno populismem, k fašizujícím tendencím. Na druhou stranu, jak autoři shodně tvrdí, politika může tento vývoj i zvrátit. Pátý příspěvek Georgi Derluguiana svým charakterem z knihy do značné míry vyčnívá, nelze jej do tohoto rámce vyznačeného osami politického, ekonomického a ekologického vývoje zařadit a bude diskutován později.

Všechny příspěvky mají charakter makrohistorických sociologických esejů, jsou založeny spíše na vědecké zkušenosti, intuici a expertize autorů než konkrétních, případně nejnovějších datech. Je zřejmé, že autoři považují tuto metodu při zamýšlení se nad budoucností za nejdůvěryhodnější. Daný přístup je dále umocněn způsobem, jakým byla kniha kompletována. Nebyla psána simultánně, ale postupně. Jinými slovy, zatímco Immanuel Wallerstein se zhostil obtížného úkolu úvodního příspěvku, druhý Randall Collins na něj navázal a posléze předal štafetu dále. Jak čtenář v knize postupuje, naráží častěji i na přímé reakce na předchozí příspěvky. Text se tak zahušťuje a komplikuje. Kniha je jakýmsi zvláštním skupinovým rozhovorem, v němž jsou příspěvky vrženy do pléna bez možnosti slyšet odpověď. Podobá se spekulativní a riskantní diskusi o složitém tématu s mnoha souvislostmi, které se i samotným řečníkům vyjasňují až teprve ve vzájemné interakci, ta je ovšem pouze předvídána. Na konci knihy je pak zařazen závěr, který zhmotňuje doposud spíše hypotetickou diskusi. Závěr byl autory napsán společně, poskytoval možnost přímé konfrontace, což možná překvapivě vedlo k tomu, že budoucnost z něj vyznívá pro lidstvo optimističtější, než by se mohlo zdát z jednotlivých samostatně stojících příspěvků. Jako by i zde zapracoval Collinsův koncept kolektivní emoční energie (Collins 1993), která je dost možná rozhodujícím prvkem historie a jejíž fungování leccos naznačuje o možnostech řešení nadcházejících obtíží. Je tedy zřejmé, že forma je důležitou dimenzí knihy. Autoři otevřeně deklarují svou snahu posílit význam sociálních věd, jež považují za jednu z důležitých platforem, na níž by se měly odehrávat debaty o tom, jakou budoucnost si jako obyvatelé planety přejeme. Silné sociální vědy tvoří důležitou součást jejich sdíleného pojetí autonomie politiky.

Immanuel Wallerstein vychází z pojetí kapitalismu jako systému postaveného na nekonečné akumulaci kapitálu. Akumulace kapitálu za účelem dalšího akumulování kapitálu je převládající racionalitou kapitalistického systému. Řečeno Weberovým slovníkem, kapitalismus se vyznačuje absencí hodnotové racionality, místo ní klade důraz na účelovou racionalitu maximalizace. Ta je zdrojem jeho obrovské dynamiky, ale i příčinou mnoha jeho problémů. Předpokladem akumulace kapitálu je zisk. K zisku ovšem nepostačuje pouze technologická inovace. Je třeba jednak státu zaručujícího ochranu soukromého vlastnictví, jednak kapitálu

akumulovaného v předchozím období, z něhož je inovace financována. V neustále se zostřující konkurenci zdroje takové akumulace vysychají. Doprovodným jevem je úpadek států, jejichž financování se soukromé společnosti vyhýbají.

Wallerstein tvrdí, že počátek závěrečné krize kapitalismu právě zažíváme společně s koncem euroamerické politické a ekonomické hegemonie, silnější pozicí Číny, Indie a dalších zemí. V důsledku globální konkurence dojde ke globálnímu snížení zisků, čímž budou omezeny pobídky k inovacím, které by zisky umožňovaly, a to povede k mnohovrstevnaté krizi. V závěru svého příspěvku Wallerstein předvídá jen velmi krátce a obecně dvě radikálně odlišná východiska. Na jedné straně přeměna systému v hierarchickou, vykořisťovatelskou, nedemokratickou a technokratickou strukturu. Nebo naopak relativně rovnostářský a demokratický systém založený na decentralizaci. Odmítá historický determinismus a tvrdí, že v době krize nabývá politika se všemi svými kontradikcemi, odstíny, nuancemi a detaily obzvláštní důležitosti a zároveň nevypočitatelnosti, proto se vývoj může vydat velmi širokou paletou rozmanitých směrů.

Randal Collins zužuje příčiny nadcházející krize na jeden jednoduchý mechanismus, a tím je technologické vytěšňování lidské práce. Dle Collinse nové, dnes těžko předvídatelné inovace bezpochyby přinesou i nová pracovní místa, ale jejich počet zdaleka nevyváží ztrátu, kterou tyto tvořivé destrukce doprovodí. Z obdobných důvodů jako Wallerstein odmítá možnost dalšího zeměpisného šíření trhů, stejně tak nevidí únik v názoru, že se z každého člověka stane investor vydělávající na finančních trzích, protože ty mají nevyhnutelnou tendenci ke koncentraci a jasné polarizaci na menšinu vítězů a většinu poražených. Jako reálnou vidí možnost, že vláda toto vytěšňování pracovních míst do jisté míry vykompenzuje dalším rozšířením vzdělání. To je však jen oddálením hlubší krize. Collins se nezamýšlí nad vizi světa bez práce, ale přemýšlí o společnosti snažící se vyrovnat s nezaměstnaností okolo padesáti procent, klade si otázku, do jaké míry jsou naše instituce schopny takový stav unést. Mnohem hlouběji než Wallerstein se zamýšlí nad budoucími scénáři a věnuje jim takřka polovinu svého příspěvku. Zdůrazňuje, že krize plynoucí z technologického vytěšňování práce může být překrývána rozmanitými identitárními střety, které ji mohou jak urychlit, tak zpomalit. Konec kapitalismu není koncem dějin. Collins předvídá kolísání mezi kapitalismem a socialismem měnícím vzorec redistribuce a obrušující nerovnosti kapitalismu. K fatálnímu konci naopak může dle Collinse vést ekologická krize odhadována na rok 2100. Podnětný je Collinsův důraz na fakt, že politika musí začít s přípravou na změny už teď, a to nejen „zespodu“ v podobě sociálních hnutí, ale i prostřednictvím konkrétních legislativních rozhodnutí, která musí být napříště orientována více na budoucnost.

Michael Mann neváhá tvrdě kritizovat Wallersteina i Collinse za jejich materialistické pojetí dějin. Dle Manna je kapitalismus jen jedním ze čtyř systémů – vedle ekonomického jde o vojenský, ideologický a politický. Každý z nich má svou vlastní vnitřní logiku, jejich kombinace, a tudíž ani krize nelze předpovědět, ale maximálně vysvětlovat zpětně. Mann empiricky dokazuje, že Kondratěvovy a hegemonické cykly, s nimiž pracuje Wallerstein, podíváme-li se na data skutečně kriticky, neodpovídají realitě, či lépe řečeno, s určitými limity vysvětlují vývoj v euroamerickém prostoru, ale zbytku světa se takřka vůbec netýkají. Na tento nesoulad poukazuje pomocí příkladů velké deprese z konce 20. let minulého století a velké recese z počátku tohoto století, které sice působily globálně, ale v různých regionech

měly naprosto různý průběh a dopady. Hlavní globální nebezpečí v současnosti spatřuje ve Spojených státech amerických a v jejich ne/schopnosti vyrovnat se se svým relativním oslabením, které sice samo o sobě není fatální, ale naráží na setrvačnost Spojených států být ve vůdčí pozici. Mann se neobává Wallersteinovy vize zostřené globální konkurence a tvrdí, že by naopak mohla vést k lepšímu a spravedlivějšímu, byť pomalejšímu a méně ziskovému kapitalismu. Vychází z paradigmatu konvergence. Stejně tak se domnívá, že není důvod zavrhnout hypotézu, že nové inovace mohou vést k novým pracovním místům skrz nové potřeby. Navíc stárnoucí západní populaci bude třeba v práci někým nahradit. Nevylučuje ovšem, že určité segmenty populace mohou být v intenzivní soutěži z blahobytu vyloučeny. Řešení tohoto – z jeho pohledu spíše partikulárního – problému ponechává na institucionalizované politice. Mann se tedy spoléhá na nekonečnou tvořivost kapitalismu a první část jeho eseje se tak připravuje o určitou brysknost a hybnou energii charakteristickou pro příspěvky Wallersteina a Collinse. Tato mdlost se ovšem radikálně láme ve druhé části, kdy mluví o ekologické krizi. S ohledem na ni navrhuje regulovat kapitalismus, respektive legislativně přinutit soukromé společnosti internalizovat ekologické náklady, a tak usměrnit tvořivou destrukci. Je tedy zajímavé, že Mann po úvodním značném odklonu od Wallersteina i Collinse dospěl k potřebě radikálních změn.

Georgi Derlugian svým příspěvkem rázně přerušuje předchozí diskusi a stáčí ji k rozboru vzestupu a pádu Sovětského svazu jako historického soupeře západního kapitalismu. Ptá se, jestli můžeme vzhledem k obrovskému růstu Číny v posledních třiceti letech opravdu tvrdit, jak jsme zvyklí, že komunismus skončil v 90. letech 20. století. Pokud ale neskončil komunismus, tak co vlastně? A co nám o komunismu a kapitalismu říká právě „čínský zázrak“? Když se Derlugian jako mladý sovětský funkcionář setkal v roce 1987 na sovětském velvyslanectví v Mozambiku s Immanuelem Wallersteinem, ten mu údajně řekl: „Jen klid, vaše generace Sovětů bude svobodně cestovat po celém světě, i když si nejsem tak jist, že z toho budete o moc šťastnější“ (str. 136). Derlugian touto osobní historkou odkazuje na skutečnost, že by bylo chybou vnímat kapitalismus jako systém, který se může zhroutit. Sovětský stát sice skutečně zkolaboval, ale stejně tak jako byl sám výsledkem několikasetletého geopolitického vývoje před rokem 1917, tak ovlivňuje i dnešní dění v Rusku. Derlugian poukazuje na dlouhé trajektorie historického vývoje (jeho analýza začíná v 16. století) a vysvětluje životaschopnost různých politických a ekonomických systémů existujících vedle sebe. Na konci příspěvku vyslovuje naději, že právě toto zjištění různosti cest by se do budoucna mohlo snad stát základním poučením lidstva, a tak zamezit pokusům likvidovat alternativy a spíše otevírat možnosti k diskusi, kompromisům a nečekaným kombinacím.

Calhoun stejně jako Mann upozorňuje, že pesimismus ohledně budoucnosti kapitalismu se týká takřka výhradně západních zemí. Vzápětí ale výstižně dodává, že to neznamená, že by se výzvy, kterým západní země čelí, netýkaly i nových „jádrových“ oblastí kapitalismu. Přesun jádra na východ a jih dodává kapitalismu novou vitalitu, ale stejně tak činí současné problémy globálněji. Kapitalismus tedy nestojí před kolapsem, ale před dlouhou transformací. Calhoun je velmi kritický k politickému vývoji v západní Evropě a Spojených státech od 70. let 20. století. Ten začal střetem nové levice s byrokratickým státem, ale skončil ovládnutím vzniklého prostoru novou pravíci s jejím tržním fundamentalismem a později

identitární politikou. Calhoun kritizuje výsledné oslabování veřejných institucí, všeobecné zanedbávání státu a prudkou financializaci (v roce 1970 tvořila finanční aktiva čtvrtinu celkových aktiv, v roce 2008 to byly tři čtvrtiny) (str. 182). Hlavní problém i v budoucnu dle něj spočívá v protnutí ekonomické a politické krize. Organizovaný kapitalismus sám o sobě není příčinou problémů; tou byl fatální omyl neoliberálů, kteří se domnívali, že kapitalismus může fungovat bez silného státu. V současnosti je třeba znovu vyjednat vztah státu a ekonomických aktivit. Calhoun se domnívá, že i kvůli nutné internalizaci mnoha ekologických nákladů je žádoucí, aby se kapitalismus stal v rámci státu méně dominantním a z mnoha oblastí ustoupil jako hlavní mechanismus alokace zdrojů.

Jak už jsem předeslal v úvodu, kolektivní závěr knihy není pouhým shrnutím, ale funguje jako samostatný esej rovnocenně doplňující pět předchozích příspěvků. Je z něj patrné, že Derlugianův čtvrtý text je sice sám o sobě zajímavým, nicméně do rámce knihy zapadá jen částečně a působí mírně rušivým dojmem. Závěr na něj až na jedinou větu neodkazuje, a stává se tedy diskusí esejů Wallersteina, Collinse, Manna a Calhouna.

Všichni autoři se v závěru shodují, že nadcházející desetiletí budou z hlediska posledních pěti set let lidské historie výjimečné rychlostí a prudkostí změn, kladou ale různé důraz na odlišné aspekty této proměny. Wallerstein a Collins, historičtí sociologové, kteří se setkali s nepochopením, když v 70. letech 20. století předpověděli konec Sovětského svazu, tvrdí, že kapitalismus jako systém je již vnitřně neudržitelný a okolo roku 2050 zanikne. Mann vidí hlavní nebezpečí vně kapitalismu, zejména v ekologické krizi, Calhoun souhlasí spíše s Mannem, ale výrazněji upozorňuje i na vnitřní problémy kapitalismu. Všichni ale shodně tvrdí, že nenastane kolaps, mluvit o konci je i v případě Wallersteina nebo Collinse spíše zavádějící. Čeká nás delší, byť místy zrychlující hluboká transformace. Autoři ale nechtějí těmto změnám jen přihlížet. V druhé části závěru věnované roli sociálních věd v transformativní budoucnosti definují své východisko: „reflektované uznání souvislosti mezi našimi nadějemi a hypotézami je nutnou součástí teoretické poctivosti v sociálních vědách, zejména když se zabýváme naší současností” (str. 249).

Jak přesvědčivě ukázala Hannah Arendtová (1958), to, že tvůrčí schopnosti individuálního lidského mozku se zdají nekonečné, neznamená, že lidská společnost, tedy pluralita individualit, bude schopna tuto tvořivost přeměnit ve svůj smysluplný rozvoj. Aby tomu tak bylo, musí být tyto schopnosti především srozumitelné všem členům společnosti a musí být možno o nich diskutovat. Teprve v politickém střetu názorů vznikne ona smysluplnost. Bez ní se vytrácí důvěra ve sdílený svět. Kniha *Má kapitalismus budoucnost?* bezpochyby pomáhá „myslet konec” jedné epizody lidské historie. Ostatně není tolik podstatné, zdali se bude překrývat s koncem kapitalismu, nebo nikoliv. Jde spíše o to, je-li lidstvo schopno se ze své vlastní historie poučit. Autoři tvrdí, že se v posledních stoletích ukázalo, že spíše ano. Uvádí, že je už samo o sobě velkým pokrokem, jsme-li v současnosti schopni diskutovat o svém možném konci, tak jak jsme se to naučili po 2. světové válce v souvislosti s vynálezem jaderných zbraní. Proto je možné věřit, že budoucí změny jsou spíše nadějemi než hrozbami. Právě s ohledem na historické zkušenosti autoři nepředvídají nějakou obdobu globální revoluce, ale obrovský úkol změny vidí v postupné politizaci a demokratizaci témat, o nichž je dnes rozhodováno technokraticky. Jde o schopnost každého jednoho člověka podílet se na správě polis, v níž žije.

Donald Trump zpolitizoval problematiku amerického mezinárodního obchodu, zásadně ji tak přiblížil většině amerických občanů. Problémem je, že k této politizaci použil nacionalismus. Ten se stal hodnotovou racionalitou americké obchodní politiky a nahradil nesrozumitelnou účelovou racionalitu maximalizace celkového prospěchu počítaného na základě matematického modelu. Jinými slovy, Trump převzal zodpovědnost tam, kde se z ní ostatní politici vyvlékli. Ať už jsou jeho skutečné záměry jakékoli, takhle to bylo chápáno jeho voliči a toto mu pomohlo být zvolen. Jevy, které byly několik desítek let depolitizovány, najednou lze politicky ovlivnit. To je posun, a proto lze mluvit o končícím neoliberalismu.

Autoři knihy tento vývoj do značné míry předvídají, nenavrhli by ale obrat americké (či jakékoli jiné) státní politiky zpět „z hlavy na nohy“, protože takové obracení znamená, že konceptuální rámec samotný zůstává netknutý (Arendt 1958: 17). Nenavrhují revolučně nahradit partikulární univerzálním, například nacionalismus sociální spravedlností, protože by to znamenalo opakovat staré a nakonec pro všechny zúčastněné už předem prohrané souboje.

Právě tato pokora do určité míry kompenzuje nepochybnou slabinu knihy, a to fakt, že ji napsalo „pět bílých mužů“. „Západ“ ztratil svou vůdčí pozici ve světě, to, jestli je schopen poučit se z vlastní historie, ztrácí důležitost. Podstatnější otázkou je, jestli jsou chyby „Západu“ pro zbytek světa vůbec relevantní. Indie nebo Čína vykazují čím dál silnější nacionalistické směřování, čímž do určité míry vcházejí do nám známých vzorců. To by hovořilo pro obecnější platnost knihy. Přesto „západocentrismus“ zůstává jedním z jejích problémů.

Čtyři z pěti autorů se odvolávají na dílo J. A. Schumpetera, který v sociálních vědách prosazoval subjektivistické paradigma a důrazně varoval před objektivistickými přístupy v ekonomii, neschopnými uvažovat o kvalitativních vnitřních proměnách systému (Schumpeter 1984). Wallerstein i Collins ale zároveň pracují se systémovým přístupem, čímž jdou proti tomuto paradigmatu, což nakonec nezbyvalo než učinit také Schumpeterovi, když narazil na limity svého metodologického individualismu.

Přesto tento problém odkazuje na jistou epistemologickou nedůslednost textů. Autoři detailněji empiricky, například kvantitativně, nedokládají svá tvrzení, ale zároveň se vyhýbají hlubšímu fenomenologickému zkoumání jevů. Míra abstrakce zůstává v celé knize příliš vysoká. Eseje jsou čtivé, až jedním dechem, ale nejdou příliš hluboko. Zdánlivá přednost se tak mění na možnou nevýhodu v podobě nižšího potenciálu opravdu zvrátit naše myšlenkové předpoklady. Autoři úmyslně zvolili populárnější formát, ale zároveň nedokázali nebo nechtěli uniknout z akademických nároků na text, a tak nakonec uvízli někde v meziprostoru. Není to nutně špatně, vlastně je to zajímavý formát, asi až čas ukáže, bude-li mít i nějaký dopad.

Literatura

- ARENDA, Hannah. 1958. *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- COLLINS, Harry M. a Trevor PINCH. 1993. *The Golem: what everyone needs to know about science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- COLLINS, Randall. 1993. "Emotional Energy as the Common Denominator of Rational Action." *Rationality and Society* 5(2): 203–230.
- SCHUMPETER, Joseph A. 1984. "The Meaning of Rationality in the Social Sciences." *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 140(4): 577–593.